

## **TÍPUS VS EGYEDI**

Jurcsik Károly és Varga Levente 1967-79 közötti munkáinak példáján keresztül

I BORDÁS MÓNIKA

BME ÉPÍTŐMŰVÉSZETI DOKTORI ISKOLA 2016-17/II.

TÉMAVEZETŐ: FEJÉRDY PÉTER DLA

## TÍPUS VS EGYEDI

Jurcsik Károly és Varga Levente 1967-79 közötti munkáinak példáján keresztül

### I ABSZTRAKT

Jellemzően ma építészetünket az egyediségre törekvés határozza meg, a típusban való gondolkodás egy alsóbbrendű megközelítést feltételez, melyhez automatikusan negatív jelzők kapcsolódnak - feltételezhetően az 1960-70-es évek irányított és tömegtermelésre kihegyezett típustervezési időszakának rossz emléke nyomán. A XX. század első felében végbement politikai, gazdasági, társadalmi és technológiai változásokkal szoros összefüggésben az építészet is átalakult, az alkalmazandó eszközök, a meghatározó szempontok és követelmények más alapokra kerültek. Az egyedi tervezésű, hagyományos anyagokból és módszerekkel való építés úgy látszott, hogy nem tartható tovább, a minőség helyébe a mennyiségi teljesítés lépett.

A tervek, termékek, szerkezetek tipizálásának pozitív hozadéka lehet az egyszerűség és ésszerűség, az átgondoltság és a gyors sokszorosíthatóság pedig idő- és költséghatékonyságot eredményezhet. Természetesen negatív eredménye is lehet, úgymint az általánosítás, a meglévő adottságok és körülmények - a hely szerepe, egyes csoportok, személyek egyedi igényei és identitása, kulturális különbségek stb. – figyelmen kívül hagyása, vagy az időben és térben változásra, flexibilitásra képtelen rendszerek merevsége. A tipizáláshoz köthető egyik fő kérdéskör, hogy mennyire kötődik korhoz, anyaghoz, közeghez, adott társadalomhoz, vagy mennyire képes attól elszakadni, hiszen ez alapján képezhet egy logikus, fejleszthető, alakítható alapot, vagy éppen egy változtathatatlan keretet, így válva előnyös vagy hátrányos módszerré.

Kérdés számomra, hogy ha a gyorsaság, olcsóság és tömegesség szolgálatába állított tipizálás fogalmát újraértelmezzük, annak pozitív velejáróit felerősítjük, az vezethet-e olyan eredményhez, mely a mai gazdasági, kulturális és társadalmi kihívásokra választ tud adni. A típusban való gondolkodás valóban csak egy „könnyű út”, egyediséget nélkülöző zsákutca, vagy a megoldási lehetőség sok kérdésre? A tipizálás és egyediség egymás ellentétei, vagy lehetnek kiegészítő fogalmak? A tipizálás egy alapképlet, melybe behelyettesítve az egyes tényezőket eljutunk az egyedihez?

Ebben az időszakban nem csak az építészet, hanem maga az építész szakma, az építész feladatköre is megváltozott. Ezt az átalakuló folyamatot Jurcsik Károly és Varga Levente 1967 és 1979 közötti munkáin keresztül mutatom be, mely tökéletes példája annak, hogy hogyan alakíthatja át a hatalmi berendezkedés, a politikai meghatározottság a szakmai pályákat (ideiglenesen vagy akár hosszú távon) Alkotásaikban megmutatkozik az is, hogy mik azok a meghatározó, alap építészeti hozzáállást tükröző elvek, melyek nem változnak, beszéljünk akár egyedi, akár típustervezésről.

## I AZ ÚJ ÉPÍTÉSZET

A XX. század új időszak kezdetét jelentette nem csak a technika és a társadalom területén, hanem az építészetben is, egy olyan időszakét, amelyben az eszmék, irányzatok gyorsan váltják egymást. A technikai forradalom mind társadalmi, mind tudományos területen sok újdonságot hozott, melynek vívmányai természetesen az építészetben is megjelentek, formálták azt is. Vége szakadt annak a folytonosan alakuló és változó történeti fejlődésnek, mely addig formálta a világot és az emberek gondolkodásmódját. Hirtelen új gondolatok jelentek meg az építészet feladatát, lényegét, mondanivalóját és kötelességét illetően is. Már az 1900-as évek elején megjelentek, majd a második világháború után már gyors ütemben, futótűzként terjedtek az új politikai, ideológiai törekvések, tért hódított a szocialista eszmény, melynek alapelvei az egyenlőség, magánérdek háttérbe szorítása, a kollektívizmus és a szolidaritás. A politikai kereteken túllépve magába foglalt gazdasági célkitűzéseket és szociális követeléseket is, a társadalom és az élet minden területét áthatotta, így az építészetet is. Az elsődleges cél a tömegek kiszolgálása, egyenlő feltételek teremtése, és az azonos szintű életszínvonal biztosításához szükséges általános minőség elérése mindenhol és mindenki számára. Mindez az ideológiai eszmén túllépve megvalósíthatóknak tűnt az építészetben a technikai forradalom, az automatizált gépi termelés segítségével.

Nyugaton már az 1920-30-as években megfogalmazódott a társadalmi kiegyenlítődé és vele együtt a tömegtermelés ideája, és ezzel párhuzamosan az új, mesterségesen, gépi úton előállítható anyagok egyre nagyobb teret nyertek az építkezésekben, háttérbe szorítva a folytonosan változó, helytől és körülményektől függően minőségükben is eltérő tulajdonságú, korlátozott felhasználású természetes anyagokat. A kibővült anyaghasználati lehetőség új téri és formai utakat nyitott, olyan méretű és összetettségű tereket, építményeket és épületegyütteseket lehetett már létrehozni acélból és vasbetonból, amelyeket téglából, fából vagy kőből nem, vagy csak nagyon hosszú idő alatt, és nagy kockázatok mellett. Vagyis az építészet lehetőségeit tekintve egy nagyfokú szabadság és újítás vált lehetővé.

Hazánkban a második világháború után az építészetben termékeny és kevésbé termékeny, szabad és kötött időszakok hullámváltozása váltotta egymást, szoros összefüggésben a politikai és gazdasági változásokkal. 1945 után az ország – főként a nagy városok, kiemelten Budapest – romokban állt, így várható volt, hogy az építészre nagy feladat vár az újjáépítés kapcsán. Bár az első két-három év a romeltakarítás időszaka volt, mikor szerepük szinte még jelentéktelen maradt, de ezek után a várt történések beigazolódtak. (Jól mutatja mindezt az is, hogy a szükséges építész utánpótlás érdekében a Műegyetemen a kar létszámát az addigi 120-ról több száz főre emelték ebben az időszakban). A sok és érdekes feladat mellett viszont a politikai és gazdasági meghatározottság az építészetben eddig nem látott méreteket öltött. 1948-ban megindult a centralizálás folyamata, nemcsak az építőipari vállalatok államosítása, hanem a tervező építészeti állami tervezőirodákba tömörítése is. A tervezőirodai lét kezdetekben a szabadsági fok korlátozása mellett is nagyon sok előnnyel járt, úgymint fiatal és idősebb generációk, különböző szakágak szoros együttműködési lehetősége, megfelelően kiépített infrastruktúra, megbecsülés, munkához jutás biztosítása és biztos megélhetés, mely sok építész számára vonzó volt. Az 1951-es „Nagy Építészeti Vita” idejéig a nyugati, és főként északi mintákra építő (köszönhető volt ez a '46-tól hazatérő, ún. „dániások”-nak) hazai építészet viszonylagos kötöttségek nélkül, nagy építészeti eredményekkel haladt. Ekkor a „tartalmában szocialista, formájában nemzeti” szocialista *realizmus* „a szovjet minta dogmatikus követését szorgalmazta”<sup>1</sup>, sőt kötelezővé tette. Ez az időszak viszonylag rövid ideig tartott, az '56-os események lezárták ezt a „zavaros ideológiájú időszakot”<sup>2</sup>. Mindezek mellett a szovjet fennhatóságú területeken az építészetben a fő fordulatot az 1954-ben elhangzott Hruscsov beszéd hozta, mely a tömegtermelés és az előregyártott technológiák kizárólagos alkalmazása mellett érvelt. A tömeges igények kielégítésére már rendelkezésre álltak a gyártó nagyüzemek – melyek számának bővítése folyamatosan zajlott -, a vasbeton jellemzői biztosították a nagyelemes előregyárthatóságot, tehát a technológia adott volt, már csak a megfelelő munkaerőt kellett biztosítani, mely munkaerő az építész körét is jelentette. A beszéd kitért arra, hogy az építész eddigi önmegvalósító, egyediségre törekvő művészeti hozzáállását meg kell szüntetni, és a

<sup>1</sup> <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/433.html> (utolsó letöltés 2017.05.05.)

<sup>2</sup> <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/433.html> (utolsó letöltés 2017.05.05.)

termelékenység szolgálatába állítani. Működésüket át kell szervezni, és a tervezés késedelmessége elkerülése érdekében – miszerint nem tudja lekövetni a tervezés tempója a kitűzött kivitelezési ütemeket az egyedi tervek készítésének hosszú elnyúlása miatt - típustervek készítését kell előírni. Ez a döntés nagy változásokat hozott a tervezőirodák munkájában, bár viszonylag lassan, elnyúlóan hatott ez a tervekre, sok műteremben az egyedi tervek készítése folytatódott, de elsősorban az új építéstechnológiák és anyagok alkalmazásával. Az építészetben megjelenő hullámzó időszakok sorában a már említett '56-ot követően „sok szempontból megújult és konszolidálódott politika”<sup>3</sup> pár évig fellendülést hozott, majd ismét hanyatlás következett be. 1968-ban meghirdették az új tervgazdasági mechanizmust, mely láthatóan 1974-ig a gazdaságban és az urbanizációs folyamatokban is haladást eredményezett, mely után hirtelen és tendenciózus visszaesés vált nyilvánvalóvá, az addig kényszerített és irányított tervgazdaság elhibázottsága kezdett felszínre kerülni, melynek hatása az építészet produktumairól is egyértelműen leolvasható vált.

A szocializmus eszméjének középpontjába állított tömeges igények kielégítése, azonos és általános feltételek biztosítása, egyenlőség hirdetése természetes könnyen tért hódított a háborúk utáni megtört társadalom széles köreiben, mely ideák elkerülhetetlenül beszivárogtak az építészet területére is és formálták azt, ahogyan ezt a fent leírtak szemléltetik. A kor problémája mennyiségi probléma volt, mely a minőségi törekvéseket háttérbe szorította. Következésképpen az előregyártott elemekből való építkezés, típuselem- és típustervek készítése elkerülhetetlenné vált, az időkeret csökkenése általános probléma volt, mely ambivalens helyzetbe keverte az építész szakmát. Hiszen a technológiai adottságok biztosították már azt, hogy eddig nem kivitelezhető egyedi gondolatok valósuljanak meg, de a politikai és gazdasági előírások nem ezeket részesítették előnyben. „A technika nem cél, a tömegtermelés és ezzel a gazdaságosság is csupán eszköz... Az anyagi, ipar-technikai fejlesztésnek végeredményben az emberi kultúra legyen a nyertese, ha ezt nem hihetnénk legalább mi, tervező-építészek, akkor nem látnánk értelmét sem, hogy mesterségünket folytassuk.”<sup>4</sup> Mint ahogyan azt Cserba Dezső fentebbi sorai is mutatják, el kellett fogadniuk azt az állítást, hogy az emberiség, a tömegek javát szolgálja az iparostás és a tömegtermelés, és mivel ez mutatkozik az egyetlen lehetőségnek, ebben kell megtalálni a lehető legjobb utat, típustervek esetében is a minőségre kell törekedni.

A típus kizárólagos előnyben részesítése az egyedivel szemben sok kérdést vet fel. Az általánosítás, az objektivitás előtérbe helyezése az individuális, egyéni igényekkel szemben lehet eszköz egy bizonyos ideig, és adott korlátokon belül a kitűzött cél elérése érdekében, de minden ember különböző, így igényeik is azok, minden helyzet más jelent és eltérő hozzáállást igényel. A túlzott egyszerűsítés és redukálás, valamint az általánosítás széleskörű kiterjesztése olyan fogalmak csorbulásához vezetnek az építészetben, mint a szubjektum, szuverenitás, intuíció, ösztönösség, spontaneitás, egyediség, háttérbe szorul az idő és a hely szerepe, az azokhoz szorosan kapcsolódó gondolatok, mint a tartósság, változás, regionalizmus, helyi anyagok használata, érzelmi kötődés szinte teljesen eltűnnek, értelmezhetetlenné válnak. A felmerülő kérdések száma szinte végtelen, az ideológiai elképzelések gyakorlatban végbement megvalósításának problémáitól kezdve, a társadalom felépítésében történt változásokon át, egészen építész szakmai kérdéseket érintve. Az alábbiakban elméleti síkon, és gyakorlati oldalról is ennek az időszaknak a szakma sajátosságait bemutató építészeti munkákon keresztül láthatjuk az egyediség és típusosság kérdéskörének összetettségét.

## I EGYEDI ÉS TÍPUS

A tömegtermelés és a mennyiségi igények teljesítése miatt kikerülhetetlen, korszakos problémát jelentett a XX. század építészetében az egyediség és típusosság kérdése. Ahogyan érintőlegesen erről már szó esett, az első világháború után a nyugati építészetben megjelent egy újfajta szemléletmód, amely az építészetet a kiváltságos (vezető) társadalmi rétegek közegeből a mindennapi élet színterére helyezte, a tömeges igényeket szem előtt tartó, elsősorban mérnöki és nem művészeti tevékenységgé formálta. Eszerint az egyes épületeket ezután már

<sup>3</sup> <http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/433.html> (utolsó letöltés 2017.05.05.)

<sup>4</sup> Cserba Dezső: A tervezőépítés feladata társadalmunkban. *Magyar építőművészet*, 1964/4, 64.

nem a művészeti szépség mércéjével szükséges mérni, hanem a használhatóság és olcsóság lesz a szempont, mindenki számára elérhető minőséget biztosító, nagy számban előállítható szerszámként, gépként kell rájuk gondolni. (Ezek a gondolatok elsősorban a gyors és nagyszámú, korszerű lakások biztosítása érdekében születtek, de begyűrűztek az ipari- és középületek felfogásába is.) A házszerző, lakógép fogalmát Le Corbusier alkotta meg, és Új építészet felé című írásában ennek a váltásnak a lényegét nagyon pontosan meg is fogalmazza: „A ház nem lesz többé az a vastag valami, amely az örökkévalóság számára épült és nem a fényűzés tárgya, amelyben a gazdagság jut kifejezésre. Szerszám lesz ugyanúgy, mint ahogy az autó is lassan azzá válik. A ház nem lesz többé archaikus entitás, mélyen gyökerezve a talajba ágyazott alapozásban, „tartósan” építve, és nem fogja mindazt jelenteni, amelyre ily régóta a család, a faj stb. kultusza épül.”<sup>5</sup> Vagyis ugyanúgy, ahogyan az egyes szerszámokat, a házakat is előre legyártott elemekből kell összerakni, és meg kell indítani a sorozatgyártást, így azonos - a tudományos előkészítő munka révén magas - minőségen, gyorsan készülhetnek el az épületek. Szerinte ez a fajta megváltozott építész szerepkör és munkamódszer magasabb színvonalú munkálkodást követel, mint az eddigi, „A sorozatban gyártott ház ugyanis eleve nagy és méltó tervezést igényel, és a ház minden elemének mély tanulmányozását, a norma, a típus keresését feltételezi. Amikor megvan a típus már a szépség kapujában állunk. A sorozatban gyártott ház ugyanis megkívánja az elemek, az ablakok, az ajtók, az építkezési eljárások, az anyagok egységét.”<sup>6</sup> Nemcsak a francia építészetben fogalmazódott meg a típus, típuselemek kidolgozásának szükségessége, hanem a Bauhaus iskola alapítója, Walter Gropius is hitt az előregyártott elemekből való építkezés nyújtotta lehetőségekben. „A jövő építészének valamifajta építőszekrény (kockakészlet) áll majd rendelkezésére, a cserélhető, gépi úton előállítható elemek gazdag választéka, melyek szabad kereskedelemben megvásárolhatók és különféle nagyságú és külsejű épületek előállítására alkalmazhatók lesznek. Az alapelv, hogy az emberi elem maradjon az alapja településeink és lakóhelyeink kialakítását és léptékét illető minden megfontolásnak. Ha így van, az előregyártás áldást fog hozni és a közjót fogja szolgálni.”<sup>7</sup>

Ezek a gondolatok és elvek az építészetet érintőleg a szocialista országokban is tért nyertek, hasonló alapokról indulva, de a tervezésszerű szolgáltatásba állítva. Míg nyugaton többé-kevésbé a minőség is szempont maradt, addig a szovjet fennhatóságú területeken a mennyiségi és időbeli teljesítés minden mást elnyomott. Az objektív, általános szükségletek vizsgálatából induló, tudományosan előkészített mérnöki munkának az eredménye a legoptimálisabb megoldás kidolgozása, a típus lett. „A tömegtermék csak az esetben alkalmas az emberek széles tömegei individuálisan színezett, sajátos igényeinek kielégítésére, ha az egymástól különböző igények mindegyikében benne rejlik alapvető, közös, mindegyikre jellemző tipikus vonásoknak felel meg.”<sup>8</sup>

A típus fogalma meglehetősen összetett és bonyolult, alapvetően a nagy számban, azonos minta szerint előforduló dolgokat jelenti, olyan alapforma, mely „az azonos osztályba tartozó dolgok jellegzetes és általános vonásait sűríti”<sup>9</sup>. Azt látnunk kell, hogy a történeti építészet és a modern, majd a szocialista építészet típus fogalma nagyban eltér egymástól. Míg a régi típus az idők során, spontán módon kísérletezések, gyakorlati tapasztalások útján kialakuló, mindig az egyediből kiinduló, folyamatosan változó legjobb megoldás sohasem végleges forma, benne „az általános a sajátoson, a helyi körülmények által meghatározottakon keresztül érvényesül”<sup>10</sup>. Addig az új típus egy tudományosan előkészített, végső állomás, melynek gyártásának megindítása (vagy rajzban megvalósulásának időpontja) idejétől változásra, módosításra szinte alkalmatlan. Vagyis a régi típus egy egyedi folyamat adott, pillanatnyi megállója, míg az új típus egy folyamat végterméke.

A tipizálás módszere tehát egy végleges formában megjelenő, változtathatatlan, általános igényekre választ adó eredményt szül. Így a típus szintjének megválasztása – vagyis, hogy típusházról, típussekczióról vagy típuselemről beszélhetünk – nagyon fontos tényezővé válik a minél szélesebb körben való alkalmazhatóság

<sup>5</sup> Le Corbusier: *Új építészet felé*. Corvina Kiadó, 1981. 198.

<sup>6</sup> Le Corbusier: *Új építészet felé*. Corvina Kiadó, 1981. 221.

<sup>7</sup> Gropius, Walter, New York Times 1947. in: Bonta János: *Építészet és tömegtermelés*. Műszaki könyvkiadó, 1963. 76.

<sup>8</sup> Bonta János: *Építészet és tömegtermelés*. Műszaki könyvkiadó, 1963. 63.

<sup>9</sup> <http://meszotar.hu/keres-tipus> (utolsó letöltés 2017. 01.14.)

<sup>10</sup> Bonta János: *Építészet és tömegtermelés*. Műszaki könyvkiadó, 1963. 66.

szempontjából. Minél nagyobb egységet tipizálunk, annál inkább kizárjuk a változtathatóság és variabilitás lehetőségét, de az elvárt költséghatékony gyárthatóság feltételének annál inkább megfelelünk. Viszont minél kisebb egy elem, annál inkább képes idomulni az adott feltételekhez, több változat készíthető belőle, és a gépi igénye is kisebb, viszont ellent fog mondani a gazdaságos előállíthatóságnak. Annak ellenére, hogy a hatalmi iránymutatás egyértelműen a gazdaságos és gyorsan összeépíthető, minél nagyobb elemek, akár típusházak alkalmazását tette kötelezővé, a szocialista országok építései is (a nyugati irányvonalhoz hasonlóan) egyértelműen amellett foglaltak állást, hogy „*Nem egész épületeket kell tipizálni, hanem csak a szériában gyártott elemeket. Így válik lehetségessé, hogy az épületeket a változó tervekhez, a különböző helyzetekhez hozzáidomítsuk. Az a lehetőség tehát, hogy bizonyos elemeket helyettesíteni lehessen, megjavított modellekkel nem okoz többé nehézséget és megvalósítása csak a tervezőtől függ.*”<sup>11</sup>

Alapvetően a típus alkalmazása egy hatékony és hasznos eszköz lehet, viszont reálisan fel kell mérni az adott helyzetben annak előnyeit vagy éppen hátrányait az egyedivel szemben – sajnos sok esetben az államszocializmusban ez nem következhetett be. Mint azt már az előbbiekben alapján láthatjuk, a teljes épületek tipizálása nem lehet célravezető a gyors avulás, a bekövesedett és javíthatatlan hibalehetőségek, a különböző helyszínekre való adaptálás bonyolultsága miatt, így az egyes elemek tipizálására érdemes csak koncentrálni. A típuselemek megtervezéséhez és legyárthatóságához minden esetben egy adott méretháló kidolgozása szükséges, egy olyan alapmodul megtalálása, melyből aztán a legtöbbször variáció felépíthető az adott igények mentén. Bár ekkor már az egyediség és típusosság fogalmának határterületére jutunk, azok összemosódnak. Hiszen az egyes alapelemekből, előre meghatározott csomópontok alapján, viszonylag kötött megjelenéssel, de egyedi módon készíthetőek el „ollózhatóak” össze az egyes épületek. Ez is azt mutatja, hogy nem egyértelműen lehatárolható a tömegtermelés időszakában, hogy mikor beszélhetünk egyedi vagy típus épületről, mik azok a helyzetek, amikor ezek kizáró fogalmi egymásnak vagy éppen egymás kiegészítőivé válnak. Kérdéses, hogy mit nevezhetünk valóban típusnak. Azt az épületet, amelyik típusterv alapján készült (abban az esetben is, ha egy épült belőle), vagy amelyik egyedi módon típuselemekből készült, vagy már egy egyedi épület másolata is típus eredményez? Egyedivé válhat-e egy típusépület az egyedi felöltöztető elemektől, vakolatdíszektől vagy a színezéstől? A számosság, az anyaghasználat, a díszítettség a mércéje az egyediségnek?

## I PÉLDÁZAT – JURCSIK KÁROLY ÉS VARGA LEVENTE 1967-79 KÖZÖTTI MUNKÁI ALAPJÁN

### *Szemléletes minta*

Az államszocializmus idején praktizáló építészek mind saját bőrükön tapasztalva érezhették ezeket a folyamatosan változó körülményeket, a gazdasági szempontok alapján való meghatározottságot vagy éppen ennek lazulását, a mennyiségi teljesítésre kihegyezett tipizálás előtérbe helyezését és a tömegtermelésre vonatkozó iránymutatásokat. A gyakorlatban is szépen lekövesedett egyes építész pályák alakulásában, illetve a megvalósuló munkák vizsgálatakor ennek hatásai. Szemléletes mintául Jurcsik Károly és - az általam kijelölt időszakból származó épületénél tervezőtársként megjelölt – Varga Levente 1967-79 közötti munkáit választottam. Ez az időbeli szűkítés két okból jelentős. Az első, hogy Jurcsik Károly 1965-ben kezdett a LAKÓTERVben praktizálni 15 évi oktatás után, ahol elsőként szerkesztő-rajzoló feladatkört kapott, de rövid időn belül saját műterme alakult ki (majd egészen az igazgató helyettesi posztig jutott). Már 1966-ban meghívta Varga Leventét műtermébe (aki a Műegyetemen hallgatója volt), így már a '67-es évtől megkezdődött a termékeny közös munkálkodás. A második ok, hogy ebben az időintervallumban következett be egy gazdasági váltás, és a tervezővállalat feladatkörének átszervezése, mely rányomta a bélyegét alkotásaikra is. Az egyedi, vegyes funkciójú épületek tervezéséről áttértek paneles szerkezetű, kommunális épületek típusterveinek készítésére.

<sup>11</sup> Nowicki, Jacek: Az építészet politikai rendszerünk feltételei között. *Magyar Építőművészet*, 1964/1, 62.

## Egyedi épületek

A skandináv és angol építészet gyakorolt legnagyobb hatást munkáikra, mely jól tükröződik az 1967-72 közötti időszak megépült épületein. Jurcsik Károlyra már az egyetemi éveitől erős benyomást tett az északi építészet, majd több ízben el is utazott ezekbe az országokba. *„A dán építészetben a józanság az, ami rokon számomra. Megvan benne a részletképzésnek az aprólékossága, megvan a józanésznek a racionalitása, megvan az érzelmi tartalomnak a hozzáadása. És a design-nak mindenféle előnye. Ez jelentkezik a városépítészetben, a környezetrendezésben és magában az épületben, lebontva egészen a bútorig és a belsőig.”*<sup>12</sup> Emellett a másik fontos meghatározó építészeti élménye 1964-ben, az egy éves angliai kinn tartózkodása. Az akkor Angliában élő Goldfinger Ernő közbenjárásával minden évben fiatal magyar építészek kaptak gyakorlati lehetőséget angol építészirodákban, így jutott ki Jurcsik is, ahol az egy évig tartó munkája egy paneles családiház tervének készítése volt. *„Az angolokat is szeretem, mert van egy alapvető tulajdonságuk: mindig megmaradnak a racionalitás mezején. Egy óriási koncepcióért a rációt az angol nem adja fel.”*<sup>13</sup> E kettő mintán alapuló, de elsősorban dán előképekre támaszkodó építészeti hozzáállása, a természetes anyagok használata, az egyedi részletek kidolgozása, a tér- és tömegkompozíciós elvek alkalmazása azon jellemzők, melyek az általam következőkben kiemelt épületek mindegyikében nyomon követhetőek.

A hatvanas években, és még a hetvenes évek elején is a LAKÓTERV-ben viszonylagos tervezői szabadság vette körül az építészeket, változatos megbízásokat kaptak, a funkciók és a lépték tekintetében is széles skálán mozogtak a munkák. Cél volt természetesen az előregyártott szerkezetek alkalmazása, tömeges igények kielégítése, de sok esetben elsődlegesen érvényesíthetőek voltak építészeti szempontok is. Jurcsikék terveiket jellemzően olyan modulban tervezték, hogy az megépíthető legyen előregyártott acél szerkezetekből, vagy panelekből, beépíthetőek legyenek típus nyílászárók, de minden esetben építészeti iránymutatásként szerepelt a leírásokban az ezzel ellentétes javaslat anyagokra, szerkezetekre, részletképzésre.

Ilyen alternatív utak biztosíthatósága mentén készítették el 1967-ben a Fejlesztendő Művelődési Otthonok pályázatra tervüket, mely az adott település adottságaihoz és lélekszámához igazodó, több ütemben fejleszhető és bővíthető tervsorozatot foglalt magába. Az terv mellékleteként csatolt műleírás sorra veszi azokat az előregyártott szerkezeteket, és beépíthető típustermékeket, amelyből az épületek összeszerelhetőek, de párhuzamosan javaslatot tesz helyi anyagok alkalmazására. Nyertes tervük alapján 1968-69-ben épült fel az **Orgoványi Művelődési Ház**, ahol a kis település vezetősége, az építést vezető vállalat munkatársainak partnersége révén sikerült a tömegtermelés vívmányait nagyrészt nélkülözni, és mészhomok téglából, hagyományos építéstechnológiával megépíteni a házat. A kívül-belül fehérre festett, látszó téglafalazatokban egyedileg tervezett borovi fenyő nyílászárók kerültek típus nyílászáró elemekkel kombinálva, az egyedi részleteket akár 1:2, 1:1-es léptékben kidolgozva. Az anyaghasználat és építési technológia hagyományosnak tekinthető alkalmazása, az egyedi részletekben rejlő szépsége járul hozzá ahhoz, hogy úgy emlegethetjük ezt a házat, hogy az egység egy kiemelkedő mintája, és nem úgy, hogy a falvakba erőszakosan, idegenül betelepülő, paneles épületek egyike. *(részletesen az épület leírását lásd. a csoportos alkotás részben)*

Nagyon sok részletében, megjelenésében hasonló a Varga Levente tervei alapján készült **Lévay utcai négylakásos társasház**, valószínűleg nem véletlenül, hiszen tervezésük és építésük is időben átfedésben történt. Ez a két épület, bár funkciójukat, méretüket és a megépülésük helyszínét tekintve nagyon is mások, mégis leolvasható róluk az azonos építészeti szándék, sőt egyfajta építészeti hitvallás. *„Azt tartom jónak, hogy ha egy épület funkcionális, igényes és időtálló. Amit én az építészetben, vagy az épületek tervezésénél lényegesnek tartok, az például az épület külső és az épület belsőnek a lehetséges egysége.”*<sup>14</sup> A Lévay utca ház esetében szinte tapintható az az érzékenység, ahogyan a hely adottságira támaszkodik az építész, a terepviszonyokra, a meglévő fákra, a kilátásra, az anyagokat meri saját megjelenésében és tulajdonságaival hangsúlyozni.

<sup>12</sup> Jurcsik Károly: *Architettura – Vallomások*. Kijarat Kiadó, 1998. 19.

<sup>13</sup> Jurcsik Károly: *Architettura – Vallomások*. Kijarat Kiadó, 1998. 18.

<sup>14</sup> Csontos Gyöngyi és Csontos János: *XII kőműves – Varga Levente* (portré film sorozat). 2009

A **Szekszárdi Városközpont** talán az a közös munkájuk, amelyben összeérnek a gondolatok, az építészeti elvek hangsúlyosan és egységesen megjelennek, itt fogalmazódik meg koherensen az, amit az építészetről akkor vallottak, és amit az akkori lehetőségek mellett maximálisan megvalósíthatónak éreztek. Az öt épületből álló együttes a régi városmagot és a vasútállomást összekötő tengelyen jött létre, egy új kereskedelmi központot képezve. (lásd. még *Mai Szemmel...behivatkozható lesz a kötetben a cikk, ha megjelenik benne*) A tervezés és a megvalósítás 5 évet vett összesen igénybe, mely idő eltelte jól leolvasható az épületek léptéknövekedésről és az anyaghasználatbeli váltásról. Az együttesnek kiemelkedő értéke a telepítési koncepció, melynek fő tervezői szempontjai a meglévő elemekhez való igazodás, az új épületek és meglévők közötti folytonosság biztosítása, a megfelelő és befogadható tér-tömeg arányok megtalálása, csak a szükségszerűnek vélt szanálások elvégzése. Az előzőekben idézett anyaghasználati elvek itt is jól olvashatóak, még annyival kiegészítve, hogy a nagy kiterjedésű tér burkolatában is visszaköszön a homlokzatokon alkalmazott klinker téglaburkolatok. Az első ütemben megépülő vegyes rendeltetésű irodaházak (KPM, MNB, Gelka Szerviz) egységesen téglaburkolattal készültek, függőlegesen végigmenő nyílászáró rendszerrel, melyek szépen tagolják az egyszerű tömegeket. A második ütemben elkészült áruház szerkezetében és kialakításában több helyütt mutat párhuzamot az 1970-ben épült, szintén általuk tervezett **Budafoki Áruházzal** (gondolok itt a térszervezésre, az egyterű árusítótérre és annak áthidalására, és a kirakatok mentén végighúzódo konzolosan kiképzett előtetőre). A Korzó áruház funkcionális és igénybeli különbségek ellenére (vagy éppen mellette) teljes összhangban jelenik meg az előző három elemmel, a homlokzatburkolatok egységes alkalmazása révén. Az együttes utolsó, egyben legnagyobb elemeként, a harmadik ütemben épült fel az MSZMP Székház. Ennek két hosszanti homlokzatát egyedileg előregyártott, szintmagas beton panelek alkotják, az előző épületeknél megjelenő anyaghasználat a két véghomlokzatra és a földszinti árkádsorra korlátozódik. Ez a 8 szintes ház úgy marad tagja a kompozíciónak, hogy kissé le is szakad róla, egyfajta előfutár kíván lenni a város fejlődésének kijelölt útján, mely az épületmagasságok és méretek növekedésében, a paneles rendszerek alkalmazásában nyilvánulna meg a későbbiekben.

#### *A fordulat évei*

A hetvenes évek elején még kitartott egyfajta építészeti szabadság, mely érezhetően a szekszárdi városközpont építésének utolsó évében már kezdett meginogni. *„Ennek tulajdonképpen a gazdasági helyzet romlása, s vele szemben a növekvő mennyiségi igények kielégítése vetett véget, a szükségszerű házgár, a szükségszerű előregyártás és ennek az összes rákfénje.”<sup>15</sup> 1972-től megindultak a különböző beruházási stoppok, és a tervezővállalatok tervezői körét is sok esetben átszabták. A LAKÓTERV-ben ezekben az években a profiltervezésről – vagyis a meghatározott funkciók tervezéséről – áttértek a bázistervezésre, amely azt jelentette, hogy a vállalathoz rendelt házgári üzemekben előállított termékekből kellett az épületeket tervezni. Amellett, hogy a gazdasági élet és a piaci viszonyok átalakultak, az építőiparban végbement technológiai váltás eredményeként a gyorsan, nagy elemekből építkező paneles rendszerek kerültek előtérbe, majd kizárólagos alkalmazásban. A LAKÓTERV számára új feladatkört írtak elő, miszerint a TTI-ben kidolgozott lakóépület-típusterveket kellett adaptálniuk, és biztosítaniuk kellett Budapesten évenként 10000 lakásszámot. *„és az ezekhez kapcsolódó iskola, óvoda, bölcsőde, kereskedelmi és szolgáltató létesítmények terveit, ezen belül a lakóterületek városrendezési terveinek elkészítése, valamint a házgári paneles építési rendszer tervállományának a kidolgozása és adaptálása is feladata volt.”<sup>16</sup>**

Ez a változás nem hagyott kikapukat a tervezők számára, minden műteremnek ezt a feladatkört kellett teljesítenie. Jurcsik a lehetőséget és a kihívást a kommunális épületek tervezésében látta, így munkájuk ezután ezeknek az épületeknek a kidolgozására koncentrált. A már meglévő paneles építési rendszer hibáit látva, új, úgynevezett kispaneles, majd vázpaneles rendszert dolgoztak ki, melyekhez kapcsolódóan típussterv katalógusokat készítettek.

<sup>15</sup> Jurcsik Károly: *Architectúra – Vallomások*. Kijarat Kiadó, 1998. 21.

<sup>16</sup> Schéry Gábor (főszerk.): *A magyar tervezőirodák története*. Építésügyi Tájékoztatói Központ Kft., 2001. 219.



## Típustervek

A kispaneles és vázpaneles építési rendszer kidolgozására és ezek helyszíni adaptálására vonatkozó munkájuk 8 éven keresztül tartott. A tervezés az átfogó szerkezeti rendszertől egészen az egyes részletekig menően terjedt, sőt a belsőépítészeti megjelenést is magába foglalta. Ez a munkamódszer az eddigiekben ismertetett épületek tervezéstől nagyban különbözik, mind a folyamatot, a kivitelezést mind pedig a házak anyaghasználatát, megjelenését is tekintve. Az adott épületre ebben az esetben egy önmagában értelmezendő funkcionális egységre kell gondolni, ahol a fő szempont a belső térkapcsolatok lehető legjobb kialakítása, a használók létszámához való igazíthatóság, és az egységesített elemrendszerből való minél gyorsabb és egyszerűbb összeszerelhetőség. Ezeknek a típusterveknek készítésekor nem beszélhetünk a helyszín adta lehetőségek vizsgálatáról, az épített vagy természetes környezettel való kapcsolatáról, hiszen – és főként a rendszerek kidolgozásának kezdetén – nem lehetett tudni, hogy pontosan hová helyeződnek le ezek a házak.

Mindkét rendszer egyazon elven alapszik, mindkettő jellemzői azonosak, vagyis egy olyan elemkészlet, rendszer megalkotása a cél, melyben az egyes alapelemekből szinte végtelen számú variáció építhető össze, a használati létszámtól és követelményektől függően, az adott építési helyszín adta lehetőségek mellett. A kispaneles rendszer a vázpaneles előfutárának tekinthető, az utóbbi „javított verziója” az előbbinek. Míg a kispanel esetében a teljes függőleges szerkezeti rendszer falpaneles, addig a vázpanel esetében a flexibilisebb téralakítás elérése érdekében a belső teherhordó falakat pillérek váltják fel (UNIVÁZ), mely „*az épületek erkölcsi avulásával szemben támasztott követelményeket*”<sup>17</sup> jobban tudja biztosítani. Az alap kiindulást már a kispaneles tervek esetében az határozta meg, hogy a lakótelepekre lehelyezett bölcsőde, óvoda és iskola épületek jellemzően közös telepítésben épültek, így célszerű volt azokat egy építészeti eszközrendszerrel megfogalmazni. Vagyis nemcsak az egyszerű előregyárthatóság miatti szerkezeti egység biztosítása volt a cél, hanem a formai összhang is. A szerkezeti egységesítésre való törekvés alapján alapegységeket alakítottak ki, amelyekből aztán egyszerű sorolással „*rakhatók*” össze a különböző nagyságrendű épületek. „*Az egységenként kapcsolódó alaprajzok flexibilis rendszert jelentenek, mellyel jól követhetők a konkrét feladatok eltérő építési adottságai, programváltozásai, illetve a különböző városrendezési elképzelések.*”<sup>18</sup> Mindkét rendszer esetében az épületek jellemzően földszintesek, de kialakítható belőlük földszint + egy, és földszint + két emelet is. A helyiségek paramétereinek tervezésekor a *Szabványtervezetben* meghatározott méreteket követték, a traktusmélységek 6,00 m-esek, szélességük pedig 1,50 m-es modulrendszerben szerkeszthető, melyhez a teljes homlokzati panelrendszer, a válaszfalak és fődémpallók osztása is igazodik.

A rendszerek esetleges hibáinak gyakorlatban való visszaellenőrzésére prototípus épületeket építettek, elsőként 1973-ban Óbudán és Békásmegyeren. A kispaneles rendszer alapján készült 3-3 épület tanulságai után dolgozták ki a vázpaneles rendszert, mely terveket használtak minimális javításokkal ezután a budapesti lakótelepek kommunális épületeinek építésére (ilyen oktatási és gyermeknevelő intézmények épületek a békásmegyeri, kispesti, újpesti, rózsakerti, csepeli, pesterzsébeti, keresztúri, újlipótvárosi – és még sorolhatnám – lakótelepekre). Ennek a rendszernek építészetünkben elfoglalt jelentős helyét mutatja az épületek számossága, 1982-ig 187 db vázpaneles épület megépítését tűzték ki célul, melynek nagy része el is készült.

A teljes rendszer dokumentálására az alapegységek elrendezési tervén felül szerkezeti rendszerkatalógust és kiviteli alaptípustertvet készítettek. Vagyis egy nagyon összetett, bonyolult katalógus készült, melyben minden egyes különböző elem – amelybe bele értendő minden egyes szakági egység terve is – kapott egy kódszámot, mely alapján az egyes alapegységek, majd a teljes épület „összerakhatóvá” válik. Emellett készültek ún. összevont épületkatalógusok is, „*melyek a különböző variációs lehetőségeket, ezek kódolási rendszerét, műszaki-gazdasági normatíváit feltüntetve lehetővé tették és teszik a városrendezőinknek, hogy a korábbi gyakorlattól eltérően már a városkonceptió kialakításának kezdeti szakaszán a kommunális épületekkel – hasonlóan a házigyári lakástípusokhoz – mint előre ismert építészeti egységekkel számolhassanak.*”<sup>19</sup>

<sup>17</sup> Jurcsik Károly: Kommunális kispaneles tervcsalád. *Műszaki tervezés*, 1973/8, 29.

<sup>18</sup> Jurcsik Károly: Kommunális kispaneles tervcsalád. *Műszaki tervezés* 1973/8, 25.

<sup>19</sup> Jurcsik Károly: A vázpaneles, kommunális épülettervcsalád. *Műszaki tervezés*, 1976/8, 4.

## Összevetés

Az egyedi és a típustervek tanulmányozása során, a látszólag egymásnak ellentmondó építészeti produktumok összevetésénél mindegyikben fellelhető, közös elveket kerestem. A különbségek egyértelműen megfogalmazhatóak, az anyaghasználat, a szerkezetek, a helyszínhez való viszonyulás. De az alapelv mégis közös. A terek átgondoltsága, logikus szerkesztés, átláthatóság, az épületen belüli és épületek közötti egységességre való törekvés. A tervező építészek gondossága megfigyelhető ezeken a terveken és épületeken, bár az egyedi épületeknél ez gyorsan és tisztán olvasható, míg a típusterveknél a tervek részletekbe menő vizsgálata során válik csak nyilvánvalóvá.

## I ZÁRÓ GONDOLATOK

Általánosságban és konkrét példán keresztül is láthatjuk, hogyan hatotta át a társadalom, gazdaság, politika és technológia átalakulása az építészetet a XX. században, milyen új és koránt sem könnyű feladatot kellett építészeinknek megoldani amellett, hogy szakmai alázatosságuk és lelkesedésük is megmaradhasson. Ennek a kornak a vizsgálata, értékelése és tapasztalatai több szempontból is nagyon fontosak lehetnek számunkra, hiszen ezek az épületek épített örökségünk részét képezik, együtt élünk velünk, használjuk azokat, megépülésükkor vélt vagy rejtett problémáival szembesülünk. Másfelől elméleti síkon, a tömegtermelés központjába állított tipizálás kérdéskörének, az egyediség gazdaságossági okokból való háttérbe szorításának okait, körülményeit érdemes tisztán látnunk és értékelnünk, mivel napjainkban is szempont az időkeret, hatékonyság, olcsóság és egyszerűség – még ha más megfontolásokra alapozva is. Harmadrészt századunkban az informatika fejlődésének hatása – és ezzel összefüggésben a társadalom alakulása - az építészetre éppoly mértékű hatást képes gyakorolni, mint a technikai újítások az 1900-as években, vagyis az ehhez való alkalmazkodás, új utak elfogadása, sőt keresése elkerülhetetlen a szakma számára.

Az egyediség és típusosság kérdése egyértelműen az adott kor jelentős problémáját képezte, az akkori körülmények között értelmezendő első körben, de általánosan, kortól függetlenül is gondolkodnunk kell róla. A tipizálás és típustervezés nem feltétlen rossz módszer, csak a megfelelő keretet, közeget és módszert kell hozzá megtalálni. Az egyes építési elemek előregyártása, egzakt szerkesztési módok alkalmazása, a modul, a rendszerelvű gondolkodás racionális keretek között előnyökkel járhatnak. Viszont a szocializmus korának erőltetett tipizálási időszakában - csak a tervgazdasági mutatók teljesítésének szempontjait vették figyelembe - számos hiba maradt a gyakorlatban, sok esetben a szükséges korrekciókat nem végezték el, amellyel az egyedi tervezéssel szembeni valós előnyöket lehetett volna érvényesíteni. Az egzakt és tárgyilagos hibaforrások között szerepel az urbanisztikai szempontok nem helyes értékelése. A hirtelen léptékváltás, a sokszintes épületekbe való tömeges beköltözés és így a környezettől való elszakadás, a meglévő épített szövetekbe való durva beavatkozások elidegenedéshez, a kötődés megszűnéséhez és az addig folytonosan formálódó települések szakadásához vezettek. Másrészt a gyors gyártási folyamatok elindítása miatti átgondolatlanságokból sok esetben épületszerkezeti hiányosságok váltak nyilvánvalóvá már az egyes épületelemek összeépítését követően, hőtechnikai és akusztikai problémákkal együtt. Harmadrészt a nagyelemes vasbeton panelek merev, változtathatóságra képtelen tereket képeztek, melyeket egyedi, alakuló igényekhez egyáltalán nem lehet idomítani. A megjelenés, a homlokzat végtelenségig való leegyszerűsítése pedig nem a tisztaság és egyértelműség hatását érte el, hanem a sivárság és ridegség érzetét. Vagyis a helyesség megítélésében a tárgyilagos, értelmi szempontok mellett az érzelmi kötődést elősegítő jellemzők is nagyon fontosak, az, hogy épületeink az anyagi valójukon túl jelentős érzelmi, szellemi többletet is hordozzanak számunkra.

A második „hibahalmazt” a kizárólagossá jelentette, miszerint az adott körülmények ismerete alapján az egyedi és a típus közötti választási lehetőség nem állt fenn. Nem minden eset alkalmas arra, hogy típust alkalmazzunk, a tervezésben az egyes igények éppúgy fontosak (ha nem fontosabbak), mint az általánosak. A választást a kettő között jellemzően a hely és az idő kell, hogy meghatározzák. A hely, mint adottság a tervezés egyik legjelentősebb meghatározója. A szorosan vett építési telek, annak természetes és épített környezete, az adott helyszín éghajlata, tájolása, sőt a környéken megtalálható helyi építési anyagok és hagyományok mind nagyon fontos elemei az első lépéseknek a tervezésben, majd végig jelen vannak egy épület elkészültekor és későbbi

életében is. A títustervek, típusházak adaptálása meglehetősen nehéz feladat, hiszen a terv helyszín, telekméret, településszövet, tájolás, utcakép nélkül készül, mindezen adottságok a terv és helyszín összefésülésekor válnak csak értelmezhetővé. Vagyis a megszokott tervezési folyamat lépései felcserélődnek. Kérdés, hogy ezek valóban felcserélhetőek-e? Valóban vezethet jó eredményhez az, ha csak általános, funkcionális igények mentén alakul ki egy terv (azok mentén persze a leginkább kiforrott), majd csak a későbbiekben rendelődnek hozzá egyéb szempontok? Ha a títusterv adaptálása során nincsenek változtatható paraméterek (telek tájolásához való alkalmazkodás, szomszédos épületek figyelembevétele, alkalmazott helyi anyagok beépíthetősége), akkor az épület csak egy lehelyezett, környezetétől független elemként jelenik meg. Viszont ha minél több a változó, akkor egyre közelebb kerülünk az egyedi tervhez, így értelmetlenné válik a típus alkalmazása, vagyis annak kidolgozása is. Az idő, mint a választás másik meghatározó szempontja két aspektusában is lényeges. Egyrésztől szorosan véve az épület élettartamára vonatkozóan, amely nem csak azt jelzi, hogy egy épület hány évig állhat fenn épületszerkezeti károsodások nélkül, hanem azt is, hogy hogyan képes az időben változó igényekhez alkalmazkodni, az anyagi mellett a szellemi avulása milyen gyors ütemű. Az életképesség, tartósság feltétele nem csak az alkalmazott anyagok és szerkezetek időtállóságában nyilvánul meg, hanem a terek használhatóságában, azok alakíthatóságában, az épület mondanivalójának – ha van ilyen, - újraértelmezhetőségében is. Vagyis egy épületnek azon túl, hogy adott időben a lehető legjobban kell működnie funkcionálisan, meg kell felelnie egy adott időben kialakult esztétikai elképzeléseknek, sőt, felkészülnie kell lennie arra is, hogy minden igény változik. Ez a változás napjainkhoz közeledve egyre gyorsabb ütemű. Ez a felgyorsuló változás már a XX. század során is jelentkezett, és ezt az építész szakma kiváló képviselői érzékelték is. *„Az épület elsődleges céljának megfelelően embert szolgáló használati létesítmény, lehetővé kell tehát tegye, hogy az épület megépülte után is fennálltáig követni tudja az élet egyik leglényegesebb elemét: a folytonos változást.”*<sup>20</sup> A másik idő viszonyához köthető jellemző pedig maga az építés időtartama, amely meghatározza a választható anyagok és építéstechnológiák körét.

Ahogy a technikai, gépi tömeggyártás megváltoztatták az építészetet a XX. században, úgy az informatikai forradalom is folyamatos formálja napjainkban azt. A népesség rohamos növekedése, a globális problémákat jelentő migráció, a harmadik világbeli problémák kihívások elé állítják a ma építészeit, amelyekre előbb-utóbb szükséges válaszokat adni. Ezen válaszok keresése során érdemes olyan korok és elméletek vizsgálata, olyan építészeti példák elemezése – mint a tanulmányban tárgyalt időszak alkotásai - melyekben hasonló problémák merültek fel, amelyek tapasztalataiból egy jobb és hasznosabb megoldás születhet.

---

<sup>20</sup> Farkasdy Zoltán: Típustervezés-típezálás. *Magyar Építőművészet*, 1963/1, 34.

## I FORRÁSOK

- Bakos Béla – Böhönyei János – Cserba Dezső – Farkasdy Zoltán – Hegedűs Béla – Legány Zoltán: Típustervezés-típzálás. *Magyar Építőművészet*, 1963/1, 31-48.
- Bonta János: *Építészet és tömegtermelés*. Műszaki Könyvkiadó, 1963.
- Bonta János: *Építészet és tömegteremelés (könyvismertetés)*. *Magyar Építőművészet*, 1963/6, 57.
- Böhönyei János (dr.): Hagyományos és előregyártott építési módok összehasonlító vizsgálata. *Magyar Építőművészet*, 1968/4, 64.
- Cserba Dezső: A tervező építész feladata társadalmunkban. *Magyar Építőművészet*, 1962/4, 64.
- Csontos Györgyi – Csontos János: *Tizenkét kőműves: Jurcsik Károly, Varga Levente*. Terc Kft, 2009.
- Dávid János: Új építési mód- új építészet. *Magyar Építőművészet*, 1955/7-8, 201.
- Farkasdy Zoltán: Szemléletünk gyakorlata. *Magyar Építőművészet*, 1953/3-4, 110.
- Finta József – Jurcsik Károly: A Főtéri együttes és az MSZMP Székház, Szekszárd. *Magyar Építőművészet*, 1974/1, 18-29.
- Gyöngyösi István (dr.): A típustervezés-tömeges építés néhány kérdése. *Magyar Építőművészet*, 1961/2, 29.
- Hámori István: *Típzálás és annak érvényesítése a tervezésben*. (s.n.), 1952.
- Jurcsik Károly – Budai István (szerk.): *Művelődési otthonok – Lakóterv*. Lakó- és Kommunálisépületeket Tervező Vállalat Tájékoztatási Osztálya, 1969.
- Jurcsik Károly: Vegyes rendeltetésű irodaházak, Szekszárd, Főtér. *Magyar Építőművészet*, 1970/1, 12-17.
- Jurcsik Károly: Áruház, Budafok. *Magyar Építőművészet*, 1971/2, 24-27.
- Jurcsik Károly: Áruház, Szekszárd. *Magyar Építőművészet*, 1972/5, 50-54.
- Jurcsik Károly: Kommunális kispaneles tervcsalád. *Műszaki Tervezés*, 1973/8, 25-31.
- Jurcsik Károly: A vázpanelos, kommunális épülettervcsalád. *Műszaki Tervezés*, 1976/8, 3-13.
- Jurcsik Károly: A vázpanelos kommunális építési rendszer. *Magyar Építőipar*, 1976/8, 459-468.
- Jurcsik Károly: Kispaneles kommunális épületek. *Magyar Építőipar*, 1978/1-2, 10-13.
- Jurcsik Károly: Vázpanelos építési rendszer. *Műszaki Tervezés*, 1978/2, 38-40.
- Jurcsik Károly: Vázpanelos prototípus épületek, Békásmegyér, Újpest. *Magyar Építőipar*, 1979/1-2, 28-31.
- Jurcsik Károly: *ArchitECTúra – Vallomások*. Kijárat Kiadó, 1998.
- Kubinszky Mihály: A tervező építész szerepéről. *Magyar Építőművészet*, 1956/6, 195.
- Le Corbusier: *Új építészet felé*. Corvina Kiadó, 1981.
- Major Máté: Az építészet alakulásának és fejlődésének törvényszerűségei. *Magyar Építőművészet*, 1955/11-12, 326.
- Miskolczi László: Előregyártás, típustervezés, építőművészet. *Magyar Építőművészet*, 1955/7-8, 194.
- Nowicki, Jacek: Az építészet politikai rendszerünk feltételei között. *Magyar Építőművészet*, 1964/1, 62.
- Schéry Gábor (főszerk.): *A magyar tervezőirodák története*. Építésügyi Tájékoztatási Központ, 2001.

Szrogh György: Típus-gondolatok. *Magyar Építőművészet*, 1957/5-6, 138.

Szrogh György: Művelődési ház, Orgovány. *Magyar Építőművészet*, 1969/5, 37-45.

Tenke Tibor: Gondolatok „Az ember és a gazdaságosság az építésiparosításban” c. tanulmányhoz. *Magyar Építőművészet*, 1961/5

Varga Levente – Szabados László: Négylakásos társasház, Budapest II., Lévay utca. *Magyar Építőművészet*, 1971/2, 28-33.

Zólyomi Alfonz: Fejleszthető művelődési Otthonok tervpályázat 1967, nyertes tervek bemutatása. *Magyar Építőművészet*, 1969/1, 2-8.

<http://meszotar.hu/keres-t%C3%ADpus> (Utolsó letöltés 2017.01.14.)

<http://lechnerkozpont.hu/cikk/de-kik-azok-a-danias-epiteszek> (Utolsó letöltés 2017.05.02.)

<http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/433.html> (Utolsó letöltés 2017.05.05.)

<http://volumeproject.org/industrialised-building-speech-1954/> (Utolsó letöltés 2017.05.03.)